

GUSTAW MICHAŁ AKARTEL

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

ORCID 0000-0001-7919-1994

Słów kilka o przywilejach Karaimów na ziemiach polskich

A few words on the privileges of Karaites in polish lands

Summary: According to historical data, Karaites, as an ethnic group and as a religious community, settled in the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania under the Grand Duke Vytautas. Of their own free will or compulsion, the Karaites began to settle, first of all in Trakai, and then Vilnius, Galich and other places, as evidenced, in particular, by the recognition of privileges and their extension by subsequent Lithuanian princes, Polish kings and Russian emperors. Karaites never constituted a large ethnic group, both in the territory of the Grand Duchy of Lithuania and the Kingdom of Poland, and, after the partition of the Polish Commonwealth. In the western regions of the Russian Empire, especially since their number was in the 18th century, declined (the rebellion of the Haidamakas, and then due to the plague). In addition to the problem of Karaites, the article also pays attention to the (comparatively) legal, and not only, restrictions for the larger Jewish population.

Keywords: Karaites, Jews, privileges, restrictions of freedom, Kingdom of Poland, Grand Duchy of Lithuania, Russian Empire

Несколько слов о привилегиях караимов на польских землях

Резюме: Согласно историческим данным, караимы, как этническая группа и как религиозная община, обосновались в Королевстве Польском и Великом княжестве Литовском при великом князе Витовте (Витольде). По своей ли воле или принуждению, караимы стали поселяться, в первую очередь в Тракае, а затем Вильнюсе, Галиче и др. местах, о чем свидетельствуют, в частности, признание им привилегий и их продление последующими литовскими князьями, польскими королями и российскими императорами. Караимы никогда не представляли собой многочисленного этноса, как на территории Великого княжества Литовского и Королевства Польского, так и, после разделов Речи Посполитой, в западных областях Российской Империи, тем более, что число их в XVIII в. сократилось (восстание гайдамаков, а затем и вследствие чумы). Помимо проблемы караимов в статье уделено также внимание (сопоставительно) правовым, и не только, ограничениям для более многочисленного еврейского населения.

Ключевые слова: караимы, евреи, привилегии, ограничения свободы, Королевство Польское, Великое княжество Литовское, Российская Империя

Liczba Karaimów niewielka w nawyklej sobie zachowuje się spokojności. Rzecz uwagi godna, żaden Karaim od najdawniejszego czasu śmiercią nie był karany... Gdyby ich liczba była większa, miasto i powszechność nie szkodowałyby.

Lustracja Łucka z 1789 roku¹

Istnieje przynajmniej kilka hipotez, które w mniej lub bardziej miarodajny sposób starają się uprawdopodobnić pochodzenie Karaimów i wyznawaną przez nich religię. Do najbardziej powszechnych należy zaliczyć teorię, że są to Żydzi wyznający wiarę różniącą się od judaizmu² — szczególnie wśród Karaimów polskojęzycznych. Istnieje również hipoteza, że są to potomkowie Chazarów, Kozarów (tur. Hazarlar) — szczególnie wśród Karaimów rosyjskojęzycznych.

Dostępne dane nie dają możliwości potwierdzenia tez wysuwanych przez polskich karaimów o starożytnym rodowodzie tej społeczności. [...] karaimi we wcześniejszym okresie, w czasach I Rzeczypospolitej, nie uważali się za lud turkijski, ale za społeczność wywodzącą się z Judei [...].³

Nie wdając się spory natury czysto historycznej, warto zwrócić uwagę na fakt, że odłam Karaimów przybyłych dobrowolnie, bądź też sprowadzonych przez księcia Witolda z Krymu na ziemie polskie (Troki, Halicz, Kowno, Łuck) korzystał z uprzywilejowanej pozycji względem Żydów. Możliwe, że miał na to wpływ fakt — jeśli założyć, iż są oni (Karaimi) skoligaceni z Żydami — że nie mają na swych rękach krwi chrystusowej, co, z punktu widzenia kościoła katolickiego, jak i cerkwi prawosławnej, czyni ich jako innowierców bardziej godnymi. Tadeusz Czacki tak oto pisał o ich pochodzeniu i przywilejach:

O wnijściu czyli przesiedleniu Karaitów do Polski, dzieje nasze zupełnie zachowują milczenie. Karaici z Łucka⁴ od Zygmunta I, w Haliczu od Stefana Batorego, troccy od Kazimierza Jagiellończyka 1441 r. pierwsze mają wiadome przywileje. Lecz te osady które otrzymały przywileje, już nie były nowe. Dawniejsze musiały być łuckim i halickim Karaitom udzielone nadania. Te niepilność lub przypadek zniszczyły. Dawniejszych lustracyów ułamki okazują, że pewnie

¹ B. Janusz, *Karaici w Polsce*, Nakładem Księgarni Geograficznej „Orbis” Kraków-Dębniaki, Kraków 1927, s. 5.

² Zob., np. U. Wróblewska, *Działalność kulturalno-oświatowa Karaimów w Drugiej Rzeczypospolitej*, TransHumana, Białystok 2015, s. 7–8.

³ P. Muchowski, *Esseńczycy a Karaimi: problem genezy karaizmu w wypowiedziach Karaimów polskich*, „Scripta Biblica et Orientalia” 2012, nr 4, s. 207.

⁴ Zob. A. Akbiké Sulimowicz, *Życie społeczne gminy karaimskiej w Łucku w okresie międzywojennym (1919–1939)*. Praca doktorska na prawach rękopisu. Univerzita Karlova, Husitská teologická fakulta, Praha 2017, s. 19–22.

byli w XV wieku mieszkańcami tego kraju. Zgodnie podanie wszystkich synagog karaitkich jest to, że Witold wielki książę litewski, z Krymu do Trok 383 rodzin sprowadził, i w powtórnej wyprawie nowe kolonie do Łucka i do Halicza przeniósł⁵.

Materiał do niniejszych rozważań wyekscerpowano ze *Zbioru starodawnych pism i aktów Imperium Rosyjskiego odnośnie praw i statusu poddanych rosyjskich Karaimów* zebranych i opracowanych przez Zarię Abramowicza Firkowicza⁶, oraz aktów prawnych (ustaw) Imperium Rosyjskiego. Nie bacząc na tytuł, w *Zbiorze* znalazły miejsce również akty Litewsko-Polskie (lub też Polsko-Litewskie — wedle uznania), jak i Krymsko-Tatarskie.

Aleksander Mordkowicz tak oto we wstępie do szkicu o Karaimach⁷ ich scharakteryzował:

Wśród różnych narodowości, osiadłych na ziemiach polskich, znajdują się również Karaimi. Nie imponują oni swoją liczebnością, stanowiąc zaledwie ułamek odsetka ludności naszych Kresów Wschodnich. Mimo to ściągają na siebie uwagę badacza swemi osobliwościami, do których w pierwszym rzędzie należy zaliczyć ich język i religię⁸.

W XVII było na ziemiach polskich i litewskich około trzydziestu gmin karaimskich. Niestety, populacja Karaimów zamiast się rozrastać została zdziesiątkowana w XVIII wieku: „Pierwszy cios, [...] przypada na początek XVIII stulecia. Straszna zaraza morowa, która nawiedziła wtenczas ziemię litewską, zmiołła połowę jej ludności. [...] Po ustaniu moru okazało się, że wiele gmin karaimskich uległo całkowitej zagładzie: [...]”⁹. Drugim ciosem, w tymże okresie, okazały się bandy hajdamackie grasujące pod dowództwem watażki Gonty. Wymordowały one Karaimów w miasteczkach Derażno (Derażne) i Kotów. „Z całej ludności tych dwu gmin cudem ocalał tylko jeden chłopiec”¹⁰.

W roku 1441 (27 marca) Kazimierz Jagiellończyk (w wieku lat trzynastu), jako wielki książę Litewski (1440—1492), a później król Polski (1447—1492), wydał Karaimom w Trokach przywileje na prawie magdeburskim w takim zakresie, w jakim przysługiwały one innym miastom (np. Wilnu, Kownu, Trokom). Same Troki w zakre-

⁵ T. Czacki, *Rozprawa o Żydach i Karaitach*, Wydawnictwo Biblioteki Polskiej, Kraków 1860, s. 143–144.

⁶ З.А. Фирковичъ, *Сборникъ старинныхъ грамотъ и узаконений Росийской Империи касательно правъ и состоянія русско-подданныхъ караимовъ*, Лештуковская Паровая Скоропечатная П. О. Яблонскаго, Лештуковъ пер., С.-Петербургъ 1890.

⁷ A. Mordkowicz, *Ogniska karaimskie (Łuck – Halićz – Wilno – Troki)*, Drukarnia „Grafika” A. Belflor, Łuck 1932.

⁸ Tamże, s. 1.

⁹ Tamże, s. 4.

¹⁰ Tamże.

się ludności chrześcijańskiej takowe przywileje otrzymały w 1409 roku. Dzięki nadanym przywilejom Karaimi mogli obierać wójta, przed którym odpowiadali za wszystkie swe postęпки. A ten z kolei bezpośrednio był odpowiedzialny przed królem lub wyznaczonymi przez niego sędziami. Tak więc, ani wojewoda, ani starosta trocki, ani też ich namiestnicy nie powinni byli ingerować w sprawy Karaimów. Sąd nad ludnością chrześcijańską i karaimską sprawował wójt i wojewoda. z chwilą otrzymania przywilejów wspólnota karaimska w Trokach winna była rokrocznie wnosić do skarbu państwa takąż daninę, jaką wnosili i pozostali obywatele miasta korzystający z prawa magdeburgskiego. Pół roku po śmierci Kazimierza Jagiellończyka (7 czerwca 1492) nadane przywileje potwierdził 17 grudnia 1492 roku jego syn, wielki książę litewski Aleksander Jagiellończyk¹¹. Przy czym książę zwolnił ze swej strony Karaimów od wszystkich opłat celnych, jak i wszystkich pozostałych mieszczan Wilna i Trok, od pełnienia służby w straży zamkowej, żniw i prac polowych na dobrach książęcych Starych-Trok.

23 listopada 1507 roku nadane Karaimom w przeszłości przywileje potwierdził i rozszerzył brat Aleksandra Jagiellończyka — Zygmunt I Stary — wielki książę litewski, i od 1507 roku król Polski. Potwierdzone przywileje podkreślały, że sprawy sądowe dotyczące wyłącznie Karaimów odbywać się mają przed ich wójtem, a w pozostałych sprawach przed wojewodą trockim. Karaimi winni byli odprowadzać coroczny podatek do skarbu państwa. Z innych opłat byli zwolnieni, chyba że wymagała tego sytuacja nadzwyczajna. Karaimi mieli też prawo do wypasu bydła, i byli zwolnieni od prac polowych i żniw na polach królewskich. Prócz tego byli zwolnieni z podwojdy (powinności transportu w ramach prawa książęcego) i dostarczania gońców. z finansowych przywilejów mieli też prawo do połowy dochodów z wagi miejskiej, wytwórni wosku, sukienictwa, jak i opłaty „bramowej” od przyjezdnych kupców.

Powyższe przywileje Karaimów na ziemiach polskich i litewskich były potwierdzane przez kolejnych władców, np. Władysław IV w 1646 roku, Stefana Batorego w 1579. Oprócz powyższych, król Władysław IV w grudniu 1646 roku zabronił Żydom (talmudystom¹²) zamieszkiwania w Trokach, nie nabywania w tychże, pod

¹¹ „W 1495 [...] podjął decyzję o wypędzeniu wszystkich Żydów z Litwy. Przyczyną wygnania była niemożność oddania przez księcia długów zaciągniętych u Żydów. w związku z tym, książę wygnał swoich wierzycieli i uznał długi za nieistniejące. Jednak bardzo szybko okazało się, że finanse oraz handel w Wielkim Księstwie Litewskim znacznie podupadły, dlatego w 1503 roku książę Aleksander zezwolił Żydom na powrót na Litwę. Musieli jednak wcześniej uiścić wysokie opłaty za zezwolenia na osadnictwo”. http://www.izrael.badacz.org/zydzi_w_polsce/dzieje.html [01.03.2020].

¹² Ros. еврей равинист — Żyd rabanita.

żadnym pozorem, domów, handlowania, jak i w ogóle korzystania z praw i przywilejów odwiecznie nadanych jednym tylko Karaimom.

Władisław Czwarty, z Bożej łaski Król Polski. Wielki Xiążę Litewski, Ruski, Pruski, Zomoitski, Mazowiecki, Inflantski, Smoleński, Czernichowski, a Szwedski, Gotski, Wandalski dziedziczny Król.

Wielmożnemu Alexandrowi Sluszcze, woiewodzie Trockiemu, Homelskiemu i Propoijskiemu staroscie, uprzejmie Nam miłemu, łaską Naszą Królewską.

Wielmożny, uprzejmie Nam miły: Przełożono Nam iest imieniem Karaimów w mieście Naszym Trockim mieszkających, iż niektórzy żydzi rabinowie, czasy niedawniemi w mieście Naszym Trockim mieszkania sobie niaiąwszy, w onych rezydując, wolności żydom Karaimskim od, świętej pamiaći, przodków Naszych y Nas samych, nadanych nullo jure zażywaią; szynki nopoiów wszelakich chowaią y handle rozmaite ku ujmie praw im nadanych y pożytkom żydom Karaimskim należących odprawuią, w czym iż wielką szkodą żydzi Troccy Karaimowie zdawna wolnościami w tym mieście obwarowanij od żydów rabinów (które nigdy przed tym żadnego incolata w mieście Trockim nie mieli) ponosią, chcemi mieć po uprzejmości waszey, abyś uprzejmość wasza żydom rabinom żadnego mieszkania w mieście Trockim mieć, domów najmować, onych kupować ani pod żadnym pretextem nabywać y żadnej przeszkody w handlach żydom Karaimom czynić nie dopuszczał, ale we wszystkim onych przy prawach y wolnościach im nadanych zachował. Uczynisz to uprzejmość wasza s powinności swey y dla łaski Naszey.

Dan w Warszawie, dnia trzeciego miesiąca decembra, r. p. tysiąc szeszeć czterdziestego szóstego, panowania Królestw Naszych, Polskiego — czterdnastego, a Szwedskiego — piętnastego roku. — Vladislau Rex.

— Jan Dowgiąto Zawisza, sekretarz J. K. M.¹³

12 listopada 1776 roku¹⁴ ostatni król Polski, Stanisław August Poniatowski potwierdził przywileje nadane Trockim Karaimom przez królów polskich i wielkich ksiąząt litewskich, poczynając od Kazimierza IV Jagiellończyka. Sporządzony dokument zawierał: potwierdzenie przez króla Władysława IV (Wilno — 28 czerwca 1633 roku) wszystkich przywilejów nadanych trockim Karaimom przez poprzednich władców; potwierdzenie przez Jana Kazimierza wszystkich nabytych przywilejów (Warszawa — 27 lipca 1654 roku); potwierdzenie poprzednio nabytych przywilejów przez króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego (Warszawa — 25 kwietnia 1670 roku); potwierdzenie trzech poprzednio podtrzymanych przywilejów przez króla Jana III Sobieskiego (Grodno — marzec 1679 roku); potwierdzenie poprzednio nadanych przywilejów przez króla Augusta II (Warszawa — 22 czerwca 1700 roku); potwierdzenie wszystkich poprzednio nadanych przywilejów przez Stanisława Augusta Poniatowskiego (Warszawa — 12 listopada

¹³ З.А. Фирковичъ, *Сборникъ старинныхъ грамотъ и узаконений...*, с. 20–21.

¹⁴ W 1772 r. doszło do pierwszego z trzech rozbiorów Polski. Terytorium i Rzeczypospolitej zostało zaanektowane przez Prusy, Imperium Habsburgów (Austria) i Imperium Rosyjskie.

1776 roku). Ów dokument konfirmował przywileje nie tylko Karaimów trockich, ale wszystkich Karaimów zamieszkujących tereny Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Pięćdziesiąt trzy lata po konfirmacji przywilejów dla Karaimów przez ostatniego króla Polski, w roku 1829 (6 września), gdy na mapie Europy nie było niepodległej Polski (III rozbiór), senat Imperium Rosyjskiego pod rządami cesarza Mikołaja i Pawłowicza odniósł się do przywilejów nadanych Żydom-Karaimom w Trokach przez królów Polski. Rozstrzygnięciu podlegały dwie kwestie. Pierwsza dotyczyła przywilejów nadanych Karaimom w Trokach przez królów Polski w okresie przedrozbiorowym, i druga — czy Żydzi-talmudyści powinni mieszkać w Trokach i korzystać z wygód na równi z Karaimami? Wydział i trzeciego Departamentu Senatu po rozpatrzeniu pierwszej kwestii konkludował, że przywileje nadane Karaimom trockim, poczynając od 1646 roku (król Władysław IV) i ich konfirmacje poczynione przez późniejszych władców, kończąc na roku 1776 (król Stanisław August Poniatowski), zezwalające na życie i zajmowanie się rzemiosłem w Trokach, rzeczywiście miały miejsce, i do roku 1810 (wtedy to wpłynął wniosek konfirmacyjny od Karaimów trockich do Senatu) nie były zakwestionowane, mogą pozostać w sile. W odniesieniu do drugiej kwestii, tj. czy powinni Żydzi-talmudyści mieszkać w Trokach i jednocześnie korzystać z pełni praw na równi z Karaimami, decyzja nie zapadła. Ludność żydowska na swoją korzyść przywoływała dekret z 4 grudnia 1805 roku oraz fakt, że zaczęła się osiedlać w Trokach za zgodą władz miejscowych. Senat postanowił skierować ich sprawę do pierwszego Departamentu Senatu, właściwego dla rozpatrzenia spraw tego rodzaju.

Sprawę ostatecznie rozstrzygnięto sześć lat później — 7 stycznia 1835 roku. Wtedy też ogłoszono zaaprobowaną przez Radę Państwową przy Departamencie Prawodawstwa opinię, która głosiła, że Senat po zasięgnięciu opinii Departamentów w sprawie przywilejów Karaimów na wyłączne, w odróżnieniu od talmudystów, dla nich prawo do życia w Trokach w Guberni Wileńskiej, uznał za stosowne poinformowanie Senatu, iż przywileje nadane Karaimom przez królów polskich na wyłączne, w odróżnieniu od talmudystów, prawo do życia w Trokach podtrzymuje się. Ogłoszono też, że talmudyści, którzy do tej pory w tym mieście zamieszkali, powinni wybrać sobie inne miejsce do osiedlenia, i na ich przesiedlenie wyznacza się następujące okresy: a) dla tych, którzy posiadają na własność nieruchomość nabytą zgodnie z prawem — pięć lat; b) dla tych, którzy nie posiadają własnych domów — rok. Do-

dano również, że w przypadku, gdy któryś z talmudystów posiada w Trokach *откупъ*¹⁵ lub też *оброчныя статьи по контрактамъ*¹⁶ zawarte zgodnie z prawem do dnia otrzymania w Trokach niniejszej decyzji, wyznacza się dwumiesięczny okres wysiedlenia od daty wygaśnięcia owych kontraktów.

Ta konfirmacja przywilejów Karaimów trockich znajduje usankcjonowanie w Kodeksie Praw Imperium Rosyjskiego, tom XIV, Ustawa o Paszportach i Zbiegach, rok 1857, cz. I, art. 38 — „Żydzi-Karaimi posiadają przywilej na wyłączne w odróżnieniu od talmudystów zamieszkiwanie w mieście Troki”¹⁷. W tymże Kodeksie, poczynając od art. 16 do 37, znalazły miejsce zapisy „O stałym miejscu zamieszkania Żydów” (О постоянномъ мѣстѣ жительства Евреевъ). **Warto pochylić się nad tymi artykułami, gdyż stanowią one dowód jawnej dyskryminacji ludności żydowskiej w Imperium Rosyjskim.**

Art. 16 głosi, że „Żydom zezwala się na stałe zamieszkiwanie w guberniach: Wileńskiej, Wołyńskiej, Grodzieńskiej, Jekatierinosławskiej, Kowieńskiej, Mińskiej, Podolskiej, i w obwodzie besarabskim”¹⁸. Przypis do tegoż artykułu otrzymał brzmienie: „W owych guberniach i obwodach zezwala się Żydom na stałe zamieszkiwanie bez ograniczeń: w miastach, zakątkach (osadach) i osiedlach”.

Art. 17 wnosi ograniczenia w odniesieniu do pozostałych guberni. „[...] zezwala się Żydom na pobyt stały z następującymi ograniczeniami: 1) W guberni kijowskiej, oprócz [...] miasta Kijów. 2) W chersońskiej guberni, oprócz miasta Nikołajew. 3) W taurydzkiej guberni, oprócz miasta Sewastopol. 4) W guberniach: mohylewskiej i witebskiej, oprócz osiedli. W guberniach: czernihowskiej i połtawskiej Żydom zezwala się na pobyt stały wyłącznie na tych ziemiach, które były już przez nich nabyte zgodnie z prawem do chwili wydania ustawy z dnia 3 maja 1855 roku. Tym samym nie zezwala się im na nabywanie nowych ziem w tych guberniach, jak dla własnego osiedlenia, tak i współwyznawców. 6) W guberni kurlandzkiej zezwala się na pobyt stały tylko tym Żydom, którzy są

¹⁵ *Откупъ* – wykupienie od skarbu państwa za określoną kwotę prawa do ściągania określonych dochodów na swoją rzecz.

¹⁶ *Оброчная статья* — majątek państwowy wydawany osobom prywatnym na utrzymanie w zamian za określony okresowy czynsz. Por. *Obrok* — M. Samuel Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 3, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów 1857.

¹⁷ *Сводъ зѣконовъ Россійской Имперіи, повелѣніемъ Государя Императора Николая Перваго составленный. Издание 1857 года.* Томъ четырнадцатый. Уставы о паспортах, о предупрежденіи преступлений, о цензурѣ, о содержащихся подъ стражею, и о ссыльныхъ. Санктпетербургъ Въ Типографіи Второго Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи. 1857–1868. Wszystkie fragmenty Kodeksu przywoływane dalej w moim artykule zamieszczam we własnym tłumaczeniu — G.M.A.

¹⁸ Obwód besarabski prawa guberni otrzymał w 1873 roku.

tam przypisani z rodzinami na podstawie rewizji (spisu) do chwili wejścia ustawy z dnia 13 kwietnia 1835 roku; zabrania się przesiedlania Żydów w te miejsca z pozostałych guberni. 7) W guberni inflanckiej (liwońskiej) w osadzie Sloka zezwala Żydom na pobyt stały z ograniczeniami, jak dla guberni kurlandzkiej, z których na pobyt stały w Rydze mają prawo tylko ci, którzy posiadali w owym stałym pobycie do chwili wyjścia ustawy z dnia 17 grudnia 1841 roku [...]”.

Art. 18 „Kupcom żydowskim, mieszczańom i rzemieślnikom spośród mieszczań zezwala się na życie poza miastami, do których są przypisani, i miejscowościami, w których byli wykazani w rewizji (spisie) (w tych guberniach, w których tego im nie zakazano) nie inaczej, jak z paszportami, na zasadach ogólnych, ustanowionych dla pozostałych obywateli miejskich jednakowej z nimi rangi. Od obowiązku posiadania paszportów wyłącza się tylko właściciele (gospodarzy) i mistrzów zakładów wytwórczych, którzy należą do ujezdów miasta, do którego są przypisani”.

Art. 19 precyzuje rodzaj działalności w miejscach dozwolonych na pobyt czasowy: „Żydom krojczym, wykrawaczom (obuwia) i krawcom zezwala się żyć przy pułkach i wojskowych jednostkach szkoleniowych, w wewnętrznych guberniach, na okres którego dowództwo zawrze z nimi kontrakty, ale nie więcej, jak z jednym takim Żydem pułk i wojskową jednostkę szkoleniową, przy czym pod ścisłym nadzorem miejscowej policji, ażeby Żydzi ściśle przestrzegali ustanowionych prawem zasad w zakresie stylu życia w miejscach znajdujących się poza granicami pobytu stałego. Przy czym bezwzględnie zabrania się im zajmowania się innymi rzemiosłami i obrotem pieniężnym”.

Art. 20 otrzymał brzmienie: „W guberni witebskiej i mohylewskiej zezwala się Żydom na działalność w ramach podwykonawstwa przy robotach drogowych w osiedlach z tym, że po zakończeniu robót nie mają tam prawa na pobyt stały”. To samo zastrzeżenie dotyczy guberni kurlandzkiej (art. 21.), gdzie Żydzi mogą być czasowo wynajmowani do robót drogowych.

Art. 22 „Zakaz stałego pobytu dla Żydów w Kijowie, Charkowie, a zamiejscowym w Rydze, nie dotyczy Żydów przy gubernatorach generalnych¹⁹ i naczelnikach guberni, funkcjonujących w celach wymagających posiadania szczególnej wiedzy w zakresie praw i obrzędów związanych z prawem żydowskim, do czasu pozostawania przez nich na danym stanowisku”.

¹⁹ Генерал-губернатор — tytuł w Rosji Imperialnej (1703–1917). Był najwyższą funkcją w miejscowej administracji. Generalny gubernator posiadał władzę wojskową i cywilną. Od 1775 roku stał na czele general-gubernatorstwa.

Art. 23 ustanawiał pas o szerokości pięćdziesięciu wiorst²⁰ wzdłuż granicy z Prusami i Austrią, na którym obowiązywał zakaz pobytu stałego dla Żydów. To postanowienie miało również zastosowanie w odniesieniu do guberni kurlandzkiej — od ostatniego punktu granicy z Prusami wzdłuż linii brzegowej do przylądka Kolka (ros. мыс Колка, мыс Домеснес). Przepis ten jednak dzielił Żydów na dwie grupy. Żydów, którzy w tym pasie dzierżawili domy, karczmy, młyny itp., i Żydów, którzy takowe nieruchomości mieli na własność. Przepis miał zastosowanie w odniesieniu do dzierżawców. Nakazywano również miejscowym organom nadzór, aby właściciele nieruchomości pod żadnym pozorem nie przekazywali ich (nieruchomości) innym Żydom. Taka zmiana właścicieli mogła mieć miejsce wyłącznie w odniesieniu do chrześcijan. Miejscowe organy miały również obowiązek usuwania z tego pasa granicznego Żydów, którzy ten przepis naruszali (art. 24).

Art. 25 rozszerzał zapis art. 23 i 24 na okręg besarabski. Żydzi mieli również zakaz osiedlania się w nowopowstających miastach i miejscowościach w pasie stu wiorst wzdłuż granicy (art. 26).

Art. 27 „Spośród Żydów, znajdujących się w guberni stawropolskiej i kraju zakaukaskim do chwili ogłoszenia ustawy przez Komitet Ministrów z dnia 18 maja 1837 roku, zostawia się tych, którzy żyli tam całymi osiedlami i zajmowali się uprawą roli, korzystając z prawa nadanego im na tych terenach; pozostałym Żydom zabrania się pobytu stałego. w przypadku Żydów parających się rzemiosłem, ma zastosowanie art. 289²¹”.

Art. 28 głosił, że Żydom parającym się pracą fizyczną (Евреї мастеровой) zezwalało się na zamieszkiwanie w pasie umocnień wschodniego wybrzeża Morza Czarnego i miastach portowych: Anapa, Noworosyjsk i Suchumi (Сухум-Кале), z zastrzeżeniem, aby pod pozorem pobytu czasowego nie tworzyli tam stałych osiedleń. Zapis ten nie miał zastosowania w stosunku do Karaimów, co było zapisane w art. 29. „[...] nie dotyczy Karaimów, którym zezwala się dołączać do miast portowych danego wybrzeża, żyć i władać majątkiem własnym”.

Kolejny artykuł (30) precyzował kwestię osiedlania się Żydów na Syberii²², a art. 31 precyzował problem z uwagi na stan małżeński: „Jako że żony, w świetle prawa ogólnego, podążają za majątkiem mężów swoich, to Żydówki, będące w związku małżeńskim z chrześcijanami, żyją przy swoich mężach; niemniej w przypadku,

²⁰ 1 wiorsta = ok. 1066,8 m.

²¹ Art. 289 w sposób bardzo szczegółowy reguluje prawo Żydów do pobytu stałego na danym terytorium, np. ze względu na wiek, wykonywane rzemiosło, przynależność do gildii itd.

²² „Osiedlanie się Żydów na Syberii zdecydowanie i na zawsze wstrzymuje się [...]”.

gdy Żyd przejdzie na wiarę chrześcijańską, a żona jego pozostanie przy swojej wierze i małżeństwo ich nie ulegnie zerwaniu w świetle prawa cywilnego, to ani jemu, ani jej nie zezwala się na pobyt stały w guberniach, gdzie Żydom osiedlanie się jest zabronione”.

Art. 32 „Niżsi rangą emerytowani wojskowi pochodzenia żydowskiego nie mają prawa do wybrania miejsca zamieszkania w miejscach dla Żydów zamkniętych. Synom pełniącym służbę wojskową Żydów zezwala się przebywać u boku ojców w miejscach zabronionych do osiedlania się Żydom, nie inaczej jednak, gdy ojcowie wyrażą zgodę na włączenie ich (synów) w poczet kantonistów²³; z kolei córki mogą pozostawać przy ojcach nie dłużej, jak do pełnoletniości, z chwilą osiągnięcia której, powinny one obrać sobie dozwolony rodzaj życia w miejscach stałych osiedleń Żydom”.

Art. 33 „Sewastopolskiemu i nikołajewskiemu gubernatorowi wojskowemu pozostawia się prawo do wyrażenia zgody na przebywanie w podległych jemu miastach wdów, matek niższych stopniem żydowskich wojskowych pełniących służbę w resorcie marynarki i mających w związku ze służbą pobyt stały w wymienionych miastach. Niemniej, nie inaczej niż po szczegółowym udokumentowaniu niedołęstwa takowych wdów i ich niemożności wyżywienia/utrzymania się bez pomocy dzieci”.

Art. 34 „Zabrania się Żydom nie tylko budowania nowych domów i sklepów w samym mieście Kamieniec Podolski, ale i nabywania ich drogą kupna czy też poprzez inne operacje handlowe; pozostałe domy należące do Żydom, które nie uległy całkowitemu zrujnowaniu i nie czynią miastu wstydu, zezwala się podtrzymywać poprzez naprawy, nie dodając jednak do owych żadnych nowych dobudówek; budować nowe domy i sklepy Żydomi mogą jedynie w tych rejonach miasta, które nazywa się rosyjskimi i polskimi folwarkami”.

²³ Kantonisci — „[...] pojęcie stosowane w Rosji na określenie młodocianych Żydom, wcielanych do carskiej armii. Ukaz o powinności wojskowej z 1827 dopuszczał powoływanie do niej Żydom w wieku od 12 do 25 roku życia. Za pobór rekrutów czynił odpowiedzialnymi gminy żydowskie. Niepełnoletni byli kierowani do oddziałów kantonistów w celu „przygotowania ich do służby”, a w istocie — dla poddania ich indoktrynacji i wszelkim formom przymusu, mającym prowadzić do zmiany wiary i przejścia na prawosławie. Po osiągnięciu pełnoletniości kantonisci byli kierowani do regularnych oddziałów wojskowych, w których służba trwała 25 lat. Los i cierpienia brutalnie traktowanych kantonistów często były opisywane w literaturze żydowskiej oraz wzbudzały protesty nie tylko świata żydowskiego, ale i sfer postępowych w Rosji (m.in. Aleksandra Hercena). Jednym z przywilejów Żydom w Królestwie Polskim, po objęciu ich obowiązkiem zaciągowym, było to, że ze względu na opłacanie przez nich podatku rekrutowego (rekrutowe), kantonistów z tej prowincji Imperium nie wcielano do armii. Instytucja kantonisty została zniesiona przez cara Aleksandra II w 1856. Zob. <https://www.jhi.pl/psj/kantonisci> [1.03.2020]. Rosyjskojęzyczna *Elektroniczna encyklopedia żydowska* podaje, że „[...] w poczet kantonistów przymusowo wcielano małoletnich włóczęgów, dzieci Żydom, raskolników, polskich powstańców, Cyganów i in. [...]”. <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-status-1772-1917/11955/> [1.03.2020].

Art. 35 „Żydom zezwala się żyć w mieście Wilno, oprócz dwóch ulic: jednej, idącej od Ostrej Bramy do bazyliki archikatedralnej, i drugiej, od Troickiej Bramy (Троицкой Bramы) do kościoła św. Jana. (св. Іоанна)“.

Art. 36 „Oдноśnie do prawa Żydów do zamieszkiwania w mieście Kowno, postanowiono: pozostawić w samym mieście jedynie tych Żydów, którzy posiadali w nim własne domy do chwili wydania [...] ustawy Komitetu ministrów z dnia 10 grudnia 1846 roku, z prawem do rozporządzania nimi wedle uznania; ale drewnianych domów w samym mieście im budować nie wolno, zezwala się na budowę takowych w nowym przedmieściu, w którym buduje się również dla nowo zameldowanych Żydów. W miarę starzenia się w mieście drewnianych domów żydowskich, zabrania się wznieszenia takowych od podstaw, dopuszcza się jedynie budowanie kamienic, lub też przesiedlanie się na przedmieście z prawem sprzedaży dotychczasowego domu komukolwiek z obowiązkiem wybudowania kamienicy na tym miejscu. Owo przedmieście można ulokować w dogodnym miejscu, przy czym nie przeszkadzając budowaniu się na owym miejscu chrześcijanom“.

Z kolei w Żytomierzu (art. 37), w dzielnicach stanowiących lepszą część miasta, pomiędzy ulicą Dużą Berdyczowską i rzeką Teterew, Żydom zabrania się zamieszkiwania; „niemniej w tej części miasta zezwala się im nabywać ziemię i domy, i budować domy, pod wynajem“.

Jak można zauważyć, ludność żydowską, w porównaniu z Karaimami, obejmowały znaczące ograniczenia w zakresie pobytu stałego i czasowego na terytorium Rosji (i nie były to jedyne ograniczenia).

Powracając do kwestii karaimskiej, warto również wspomnieć o opinii Rady Państwa Imperium Rosyjskiego z dnia 15 listopada 1843 roku, opublikowanej 31 grudnia tegoż roku. Opinia dotyczyła rozszerzenia na Karaimów zasad honorowego obywatelstwa²⁴. Ostatecznie znalazło to potwierdzenie w art. 599²⁵, który głosił: „Karaimów przypisuje się w poczet obywateli honorowych na podstawie zasad ogólnych w tej materii obowiązujących, bez ograniczeń ustanowionych dla Żydów“.

Akty prawne regulowały również sferę sprzedaży „gorących napojów”²⁶, jak i prawa do pobytu stałego we wsiach i osadach.

²⁴ Zob. З.А. Фирковичь, *Сборникъ старинныхъ грамотъ . . .*, s. 146–150.

²⁵ *Сводъ законовъ Россійской Имперіи, повеленіемъ Государя Императора Николая Перваго составленный*. Томъ девятый. *Законы о состоящихъ*. Санктпетербургъ 1857.

²⁶ Ros. *горячие напитки* — bynajmniej nie „gorące napoje” we współczesnym znaczeniu, a napoje alkoholowe, pr. *горячее вино* (dosł. *gorące wino*) – ‘очищенное отъ постороннихъ частицъ, помощію

Rada Państwa w zakresie zezwolenia Żydom-Karaimom sprzedaży „gorących napojów” podkreśla, że pomiędzy Żydami w ogóle, lub też tak zwanymi talmudystami i Karaimami istnieje znacząca różnica, zarówno w odniesieniu do dogmatów wiary (pierwsi opierają się na Talmudzie, a ostatni wyłącznie na Piśmie Świętym Starego Testamentu), jak i w aspekcie obyczajowym i obywatelskim — Karaimi dążą do osiadłego trybu życia i zbliżenia z obyczajami ludności miejscowej, zajmują się chętnie rolnictwem i są znani ze swej pracowitości oraz ścisłych zasad życia. Ze względu na te cechy rządzący zawsze ich wyróżniali, a prawodawstwo nadało im pewne przywileje, np. oprócz praw przyznanych Żydom, korzystali z praw innych:

[...] zezwolono im żyć w tych miastach, z prawem rozporządzania swoim majątkiem i ulgami podatkowymi, w których Żydom zabroniono [...]; zezwolono im na posiadanie służby spośród chrześcijan, a Karaimom obcokrajowcom zezwolono na osiedlanie się w Imperium i stając się jego poddanymi, czego zdecydowanie zabrania się Żydom [...]; dla nich został ustanowiony specjalny porządek zapisów metrykalnych i wydano szczególną formę przysięgi (w charakterze świadka), prawie jednakową z ustanowioną dla chrześcijan [...]; przywódca karaimskiego duchowieństwa, Hachan, w przypadku oddania go pod sąd, podlega karze wyłącznie po zatwierdzeniu jej przez Senat Rządzący, [...] z tego jasno wynika, że te przyczyny i podstawy, które pobudziły rząd do wydania w 1845 roku zasad wyrobu i sprzedaży napojów gorących przez Żydów, nie mają zastosowania w stosunku do Karaimów, więc i te zasady ich nie dotyczą; i chociaż w 8. punkcie owych, gdzie są wyszczególnione przedmioty podlegające zakazowi [...] wraz ze słowami, „zakazuje się Żydom wszystkich stanów”; ale tutaj, naturalnie rozumie się stany i warstwy społeczne, jako kupieckie, mieszczańskie i wiejskie, a nie szczególną warstwę – Żydów-Karaimów Dlatego też Rada Państwowa, zgodnie z opinią Ministerstw: Spraw Wewnętrznych, Skarbu Państwa i Finansów [...] wyraziła zdanie, aby ani zamieszkania we wsiach i osadach w karczmach, ani sprzedaży gorących napojów Żydom-Karaimom nie zabraniać²⁷.

Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę Karaimi z Wilna, Trok, Halicza i Łucka stanowili niewielką grupę religijną liczącą około 1500 osób. Druga Rzeczypospolita gwarantowała równość wszystkich obywateli wobec prawa i urzędów publicznych²⁸. Państwo w *Ustawie z dnia 24 kwietnia 1936 roku o stosunku Państwa do Karaimskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej* dało autonomię Karaimskiemu Związkowi Religijnemu²⁹. Ustawa była

перегонки или двоенія’ (destylat otrzymany z wina). *Словарь Академіи Російской*, часть I, Санктпетербургъ 1789, s. 802.

²⁷ Z.A. Фирковичъ, *Сборникъ старинныхъ грамотъ...*, s. 158.

²⁸ Zob. U. Wróblewska, *Sytuacja prawna Karaimów w Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej w świetle aktów ustawodawczych*, w: J. Durka (red.), *Państwo – Religia. Instytucje państwowe i obywatele wobec religii w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku*, Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Kalisz 2014, s. 132.

²⁹ Zob. tamże, s. 140.

plonem ośmioletniego „lobbowania” przez Karaimów jej projektu.

Pokrótce przedstawione prawa i przywileje Karaimów na przestrzeni wieków były jednak niczym wobec przywileju otrzymanego w latach II wojny światowej. Ów „przywilej”, z punktu widzenia Karaimów był dość znaczący, gdyż pozwolił im w pewnej mierze nie podzielić losów swych braci — Żydów, jeśli już niezwiązanych wspólnymi przodkami (przy założeniu, że Karaimi mają chazarskie korzenie), to spowinowaconych wyznawaną religią³⁰.

Nieudokumentowane źródła podają, że dzięki wstawiennictwu Hadży Seraja Szapszała, który w latach 1901–1908 przebywał w Tebryzie, i był wychowawcą oraz mentorem następcy tronu szacha Iranu (Iran w czasie drugiej wojny światowej utrzymywał dobre stosunki z Mussolinim), szach nawiązał kontakt z Mussolinim, a ten z kolei interweniował u Hitlera stwierdzeniem, że Karaimi są pod jego specjalną opieką. Dzięki temu Karaimów nie zamykano w gettach i nie poddano eksterminacji³¹.

Pewne światło w tunelu w tej materii pojawiło się za sprawą czeskiego historyka Petra Kalety i jego monografii *Tajemné etnikum z Krymu*³². Badacz podkreśla, że pewne animozje pomiędzy Karaimami i Żydami zrodziły się w czasie II wojny z powodu odmiennego potraktowania przez hitlerowców Karaimów względem Żydów. Karaimi rozumieli okrutną prawdę, że „Nicht-Juden” miał w nazistowskiej III Rzeszy więcej praw, niżli „Juden”. Kaleta podkreśla, że niewątpliwy i znaczący udział w ratowaniu jak czeskich³³ i krymskich, tak i pozostałych Karaimów miał — wspomniany wyżej — Seraj Szapszał. z kolei, zdaniem Andrzeja Rykały, „Karaimi nie podzielili losu Żydów i Romów ze względu na świadectwo o swoim tureckim pochodzeniu, które wydał w 1942 roku do zapiniowania go przez Niemców światowej sławy antropolog Jan Czekanowski”³⁴. Należy mniemać, że uniknięcie przez Karaimów masowej eksterminacji ma „wielu ojców”, np. sami Karaimi (z byłych terenów zaboru rosyjskiego) na dowód tego, że nie są Żydami, w wielu przypadkach podpierali się wobec Niemców kopią

³⁰ Zob. m.in. M. Abkowicz, *Działalność organizacyjna Karaimów z pierwszej fali emigracji rosyjskiej w przededniu II wojny światowej na podstawie korespondencji z hachanem Serają Szapszałem*, „Almanach Karaimski” 2014, nr 3, s. 7–24; R. Witkowski, *Los Karaimów podczas II wojny światowej: kilka uwag historyka*, w: „Almanach Karaimski” 2014, nr 3, s. 159–214.

³¹ Zastyszane od Haliny Andrejew z. d. Łobanos — córki hazzana wileńskiego Józefa Łobanosa.

³² P. Kaleta, *Tajemné etnikum z Krymu: osudy příslušníků karaimské emigrace do meziválečného Československa*, Koniasch Latin Press, Praha 2015.

³³ Do Czech Karaimi trafili wraz z rosyjską białą emigracją po 1917 roku.

³⁴ A. Rykała, *Mniejszość religijna – mniejszość etniczna – wspólnota kulturowa. Uwagi na temat genezy, aktywności i tożsamości karaimów w Polsce*, „Acta Universitatis Lodzianensis” 2011, Folia Geographica Socio-Oeconomica, nr 11, s. 96.

dokumentu (zaświadczenia z dnia 5 kwietnia 1910 roku) wydane-
go przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych — Departament ds.
Religii, skierowanego do władz terytorialnych przez premiera i mi-
nistra spraw wewnętrznych — Piotra A. Stołypina.

МИНИСТЕРСТВО
ВНУТРЕННИХЪ ДѢЛЪ.

КОПИЯ.

ДЕПАРТАМЕНТЪ
ДУХОВНЫХЪ ДѢЛЪ.

5 *Апрѣля* 1910 г.
№ 3027.

Губернаторамъ, Градоначальникамъ.
Начальникамъ Областей.

Циркулярно.

Вслѣдствіе заявленій Евпаторійскаго и Трокскаго Караим-
скихъ Гахамовъ о томъ, что мѣстными административными учре-
жденіями примѣняются къ караимамъ ограниченія, установлен-
ныя въ законѣ для евреевъ, Министерство Внутреннихъ Дѣлъ въ
циркулярахъ отъ 5 Ноября 1881 г. и 8 Февраля 1893 г., за
№№ 4965 и 700, предложило Губернаторамъ разъяснить подвѣ-
домственнымъ имъ учрежденіямъ, что караимы, находясь подъ
покровительствомъ общихъ законовъ Имперіи, пользуются всѣми
правами, предоставленными русскимъ подданнымъ, смотря по
состоянію, къ которому кто изъ нихъ принадлежитъ, и что огра-
ничительныя постановленія относительно евреевъ не должны
быть примѣяемы къ караимамъ.

Между тѣмъ изъ полученныхъ въ настоящее время въ Ми-
нистерствѣ свѣдѣній видно, что, вопреки указаннымъ выше цир-
кулярнымъ распоряженіямъ, продолжаютъ наблюдаться случаи
стѣсненія караимовъ, къ которымъ примѣняются законоположенія
о евреяхъ.

Въ виду сего покорнѣйше прошу Ваше Превосходительство
озаботиться разъясненіемъ подвѣдомственнымъ Вамъ, Милостивый
Государь, Учрежденіямъ и лицамъ существующаго относительно
караимовъ указація закона, изложеннаго въ ст. 1261 Св. Зак.
т. XI, ч. I, изд. 1896 года.

Министръ Внутреннихъ Дѣлъ,

Статсъ-Секретарь (подписаль) *Столыпинъ.*

Директоръ.

въ должности Гофмейстера ВЫСОЧАЙШАГО Двора (скрѣпилъ)

А. Л. Харузинъ.

Вѣрно: Чиновникъ особыхъ порученій *Л. Потуловъ.*

Dokument (kopia) Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 1910 roku
podpisany przez ministra Piotra A. Stołypina

Źródło: <https://zen.yandex.ru/media/stratilat/kak-evreiskie-uchenye-spasli-karaimov-ot-smerti-5db5bd0d74f1bc00ae2e5e7e> [1.03.2020].